

DOI: doi.org/10.51209/platform.1.5.2022.221-258

УДК 82-312.9.09Орлов

Іван Вікторович БРАТУСЬ,

кандидат філологічних наук, доцент,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна,

e-mail: i.bratus@kmaesm.edu.ua,

ORCID: 0000-0002-8747-2611

Галина Василівна КУЗЬМЕНКО,

кандидат педагогічних наук,
Київська муніципальна академія
естрадного та циркового мистецтва,
Київ, Україна,

e-mail: h.kuzmenko@kmaesm.edu.ua,

ORCID: 0000-0002-0613-3934

ПИТАННЯ «ПОВЕРНЕННЯ ДО СЕБЕ» В ЛІТЕРАТУРІ ДОБИ «ЗАСТОЮ»

Анотація. У статті йдеться про різноманітні аспекти формування особистості в радянських реаліях II пол. XX ст. При цьому головна увага надається «поверненню до себе», що тісно пов'язано з концепцією внутрішньої самоорганізації. У статті здійснюється фокус на суспільні зрушення в радянському ідеологічному полі 1970-х рр. Володимир Орлову вдалося зробити вдалий «зліпок» тогочасних змін, намітити шляхи збереження моральності та людяності в умовах ідеологічного тиску. Розкриття «повернення до себе» в романі «Альтист Данілов» відбувається за кількома напрямками – пошук гендерної, соціальної, гуманістичної, етичної самоідентифікації.

Особливу роль у розкритті характеру головного героя відіграє музика, яка зосереджує кроскультурні пошуки навколо естетичного дискурсу. Етичні пошуки головного героя розгортаються на тлі радянської дійсності з елементами містики, що значно розширює можливості автора в застосуванні різних художніх прийомів. До цих «знахідок» належить баланс між безмежними можливостями головного героя та «владою дисципліни», що значно обмежує його, – ця влада від радянської, «потойбічної системи», та добровільне підкорення особистому духу «рефлектуючого інтелігента другої половини ХХ століття». У статті демонструється намагання Володимира Орлова викликати симпатію саме до людських виявів персонажів, що опиняються поза впливу радянської системи. Частково це пояснює явище «внутрішньої еміграції» в умовах тоталітарної системи. Наведено приклади художнього контексту пошуків автора, що пояснюють феномен влади та пошуки шляхів уникнення втрати особистого внутрішнього простору. Одним із цих шляхів виступає культивування індивідуальних рис характеру, що опираються розмиттю меж впливу зовнішнього світу на внутрішній культурний світ. Цей внутрішній спротив нав'язливому тиску авторитарного суспільства дозволяє розглядати його ядром своєї концепції «віднайдення себе».

Ключові слова: Володимир Орлов, «застій», особистість, радянська література, музика, внутрішня еміграція.

Вступ. Для радянської літератури «пізнього застою» доволі актуальною виступала проблема «повернення до себе», що тісно була пов'язана з глобальнішою потребою самоідентифікації. Митці

намагалися «намацати у темряві» щось на кшталт «втраченого шансу», віднайти «загадкову помилку» (помилка в даному випадку – «момент, із якого все пішло не так») радянського суспільства загалом та інтелігенції зокрема. Куди саме могли «вертатися» радянські літератори? Певно, що комуністичний експеримент «провалився» та необхідно було віднайти «причини фіаско», щоб принаймні убезпечити «мислячих громадян» від суспільних катаклізмів «зрушення парадигм». Та глобально подібне завдання виявилось «непідйомним». Це зумовлено тим, що не реальні «советологи», не вигадані Орловим «хлопобуди», не радянські письменники, неемігранти не зуміли точно передбачити фінал «імперії зла» – процеси розпаду СРСР відбулися за «своїми законами».

При цьому, частину суспільства значно турбувала проблема віднайдення сенсу буття саме в контексті виживання в умовах радянської системи, пошуків можливостей прямувати своїм шляхом – вільного вибору й осмислення дійсності, прямуючи до знаходження власного ідеалу й духовної свободи. Це виживання в добу застою породило внутрішній та зовнішній спротив «змінам», що відбулися вже в добу перебудови та динамічно розвивалися за сучасних умов. При цьому, на тлі прийнятної економічної ситуації, коли кожна з республік колишнього СРСР, уже маючи незначний, але ж певний рівень свободи розвитку, що почасти корелювався прагненням подолати негативні тенденції радянського минулого, була готова дати населенню більш-менш вільний доступ до інформації через можливість висловлювань у мистецтві, зокрема літературі, особистих, нехай ще дуже обережних, поглядів.

Сьогодні ми здатні більш-менш чітко простежити зміни, що відбувалися в структурі суспільства доби застою

та віднайти в літературних пам'ятках тої доби відповідні приклади осмислення дійсності. Саме тому роман Володимира Орлова «Альтист Данилов» є сьогодні одним із цінних джерел осмислення культурно-історичного контексту доби застою. Процес написання роману здійснювався у радянських реаліях II пол. XX ст., описував події, що відбувалися у ті часи, та був виданий на теренах СРСР наприкінці цього періоду радянської історії. Незважаючи на ідеологічний пресинг, який спотворював творчий процес у літературі, атмосфера втрати стрижня особистості пронизує весь цей роман, який цілковито відповідає «фінальному акорду» радянської дійсності. Поряд із цим головний герой роману, спираючись на внутрішні переживання, має особисті погляди на те, що відбувається, він не втратив здатності мислити та намагається побудувати собі хоч якесь уявлення про майбутнє, віднайти хоч найменші натяки на позитивні зміни та сформувати цілісний образ особистості в умовах тотального лицемірства й подолання травматичного минулого. Володимир Орлову вдалося здійснити вдалий зріз радянського суспільства, почасти повторивши успіх Михайла Булгакова з романом «Майстер та Маргарита» (роман «Альтист Данилов» деколи жартома навіть називали «Майстер та Маргарита» для бідних»).

Постановка проблеми. В романі «Альтист Данилов» закладена глибока проблематика становлення особистості «людини культури». Ми розглядаємо аспект боротьби, на перший погляд, «слабкої людини» за своє бачення світу. Саме в сюжетних колізіях закладений глибокий потенціал протидії інтелігенції економічним та ідеологічним викривленням епохи.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Основними висновками проведеного дослідження є

встановлення низки семантичних відповідностей рамки тексту та історико-культурного ореолу, твори яких, з одного боку, пов'язані з тематикою й образним змістом нашого дослідження, а з іншого – співвідносяться з особистою позицією авторів. Наукові дослідження «повернення до себе» мають здебільшого психологічне коріння. Але вповні вони можуть бути об'ємними тільки з урахуванням широкого культурно-історичного контексту.

Досліджується цілісність індивіду в літературі другої II пол. XX ст. [3]. Розглянутий безпосередньо сам роман «Альтист Данилов» [2] у розрізі протидії авторитарній культурі. Саму суть цієї культури та виявів антилюдської системи ми досліджуємо в роботах, що присвячені творчості Ю. Трифонова та братів Стругацьких [4, 5].

Мета статті – відтворити «траєкторію повернення до себе» в романі Володимира Орлова «Альтист Данилов» у різних аспектах.

Виклад основного матеріалу. Радянська інтелігенція у переважній більшості неоднозначно ставилася до існуючої на той час системи влади. Сама «система» лише декларувала «єдність із народом», щосили намагаючись поширювати комуністичну ідеологію відповідними партійно-державними структурами на всі галузі суспільного життя. Цій меті слугували й комуністичні молодіжні організації, такі як ВЛКСМ та піонерія. Влада вимагала розширення лав комуністичного союзу молоді як оплоту КПРС. Приділяючи переважну увагу ідеологічному боку, політпропаганді, збільшенню кількості музеїв історії комсомолу та піонерії, не шкодуючи коштів на грамоти й подяки та гучно звітуючись у вищих ешелонах влади про зростання чисельності комсомольських лав, чиновники ВЛКСМ свідомо не брали до уваги той факт,

що «стрибок збільшення» переважно відбувався навесні, коли комсомольська характеристика десятикласника мала значення для вступу в інститут. А саме збільшення червонопролетарським керівництвом «бази росту», немов складу запчастин, вирізнялося суто формальним характером: «У комсомол ми приймаємо, начебто головне – квиток видати та внески зібрати вчасно» [14, сс. 121-122].

З іншого боку, сама інтелігенція розуміла, що сповідувати можна будь-які ідеали або цінності, але зробити кар'єру в існуючій політичній системі можливо лише за умов формальної лояльності та показової належності до комуністичних інституцій. Будь-яка людина починала «шлях до себе» з чесною відповіді на питання про здатність компромісу. В романі «Альтист Данилов» цей компроміс був дуже завуальований, але цілком «зрозумілий» будь-якій «радянській людині».

Затуманюючи свідомість народові, влада фактично існувала в «паралельному всесвіті». Безперечно, сторонньому спостерігачеві й пересічним громадянам радянського суспільства такий стан речей та негативні процеси ставали очевидними лише з часом – існуюча система, будучи надто завуальованою, начебто насправді відповідала гаслу: «Народ і партія – єдині!». Використовуючи мистецтво як матеріал для пропаганди комуністичних ідей, партійним ідеологам вдавалося перетворити його представників на «бійців ідеологічного фронту». Масове поширення недостовірної інформації, маніпуляції громадською думкою, безліч агітаційного характеру плакатів (за зразком: «Наші цілі зрозумілі, завдання визначені!»), «ура-патріотичних» літературних та вокальних творів, без яких не обходилося жодне свято, кінофільмів чи театральних вистав, замовлених та нав'язаних існуючою однопартійною системою, дурманили

голову, проте тільки ще більше поглиблювали прірву між справжнім та уявним. Декларуючи «єдність із народом», тоталітарний режим пануючої влади навіть у період лібералізації, відомий під метафоричною назвою «відлига», а також протягом більш пізнього періоду, т.зв. етапу «застою», дещо нагадував жорстокі армійські «традиції», навколо яких розгортаються події, описані в повісті Ю. Полякова «Сто днів до наказу».

Так, в одному з епізодів, у розмові з головним героєм, взводний (лейтенант Косуліч) ділиться своїми роздумами щодо проблеми зародження «дідівщини» (нестатутних взаємин в армії). На думку інтелігентного, вдумливого офіцера, поділ на касти «в усі часи був характерним для замкнених колективів, якими є не тільки армійські підрозділи». Своє твердження він підкріплює прикладом, що за часів царської влади у пажеському корпусі старші вихованці любили жорстоко «жартувати» з молодших. Так, на запитання старшого «Яка відстань від мене до тебе?» молодший відповідав: «Аршин». Але на наступне запитання «екзаменатора»: «А яка відстань від тебе до мене?» – молодший зобов'язаний був відповісти: «Вона настільки велика, що не піддається виміру!» – в іншому випадку на нього чекало жорстоке покарання [14, с. 35]. Якщо абстрагуватися й перенести цю ситуацію в рамки життя людей за часів радянської дійсності, які, фактично, були ізольовані від навколишнього світу й довгі десятиріччя існували у замкненому ідеологічному полі, т. зв. «замкненому колективі», можна стверджувати, що радянська система, яка лише декларувала «єдність із народом», була жорстокішою, безжальною й нещадною.

Наприкінці періоду «застою» почалися процеси поступового проникнення в «навколоофіційні кола» перших пагонів вільнодумства, що перевищували своєю

силою та концептуальною структурою «проби пера» митців за часи відлиги. Відбувалося припасування «нових реалій» у готових до змін прошарках населення: «Адаптація усталених норм у нових умовах, як правило, спричиняє собою нагальну потребу пошуку можливостей гнучко адаптуватися до нових викликів часу» [11, с. 336]. Унікальність свободи багато в чому зумовлена саме контролем – фактор «контролю» спонукає боротися з ним і долати межі. В західному дискурсі цей елемент душевного розвитку особистості не настільки очевидний – західноєвропейські письменники II пол. XX ст. не зазнали тотального контролю.

Саме образ Данилова виступив своєрідним компромісним «символом доби», що постійно балансував «на межі дозволеного». Володимир Орлов саме на цих «балансах» вибудовував ставлення Данилова до «канцелярії». Про методичку та доречність цих «тонких стосунків» слушно висловився Дмитро Биков: «За радянських часів існував Інститут міжнародного робітничого руху – заповідник для філософів, які мислять поза радянською парадигмою. Навіщо він був потрібен радянській владі?... Радянська влада взагалі дбала про те, щоб при ній процвітали інтелектуали різних філософських напрямків. Не антирадянських, але, принаймні, в деякому діапазоні. Такі, як Ільєнков, наприклад. Грубо кажучи, за радянської влади навіть Гумільов (я маю на увазі Льва Миколайовича) був не повністю витіснений в самвидав. Він міг викладати свої ... теорії, іноді підкріплені, іноді не підкріплені фактами. Радянська влада допускала, як не дивно, відому ступінь відхилення від ... марксизму. У тому числі допускала й існування журналу «Проблеми миру і соціалізму» [8].

У романі «Альтист Данілов» тогочасного читача приваблював саме «деякий діапазон», на який вказує Д. Биков. Саме дослідження «діапазону» та вміння йому слідувати висували окремих митців того часу в окрему «касту». Під цим кутом сьогодні досліджується творчість багатьох письменників: Михайла Булгакова, Веніаміна Каверіна, Олександра Крона, Юрія Полякова, Анатолія Рибаківа, Юрія Трифонова, братів Аркадія і Бориса Стругацьких та ін. Безумовно, що в кожного були «свої прийоми». За допомогою своєрідності творчої методики відбувалося «розширення діапазону». Наприклад, для Стругацьких це була оболонка фантастики й сатири: «Спокусливо звести сьогодні письменницькі спостереження до антирадянських, оскільки вони часто балансували на межі в'їдливої сатири та спростування життєздатності радянської системи управління. На нашу думку, антирадянський елемент їхньої творчості є лише компонентом складної системи цінностей, що була зображена ними за допомогою фантастичного антуражу. Хоча з позиції теперішнього часу тонкі спостереження письменників збігаються із нашою уявною парадигмою ставлення до радянської дійсності. Тонкість цього питання вміщується в парадоксі – радянська система під певним кутом зображення стає антирадянською, оскільки вона демонструє всі недоліки свого єства. Проте суперечності часто заховані глибоко та їхня реальність не може бути осмислена без парадоксів...» [5, с.5].

На сторожі творчих пошуків стояли «інші творці», що своїм доробком намагалися зупинити «розпад радянської системи цінностей». Поет Микола Грибачов так висловив свої «страхи» у наведеному уривку вірша:

Нога скользится, язык болтает свободен,
Но есть тот страшный миг на рубеже,

Где сделал шаг – и ты уже безроден,
И не под красным знаменем уже,

И отчий край как бы отчасти вчуже,
Сородичей обычай и закон. И ты один
И словно к лютой стуже,
К насмешкам сверстников приговорен.

Так уходили многие в безвестье,
И след их смывает,
и свет их душ погас,
И ни строки, ни отголоска песни,
И даже слез их
не дошло до нас.

Кто помнит их? Кто их могилы сыщёт?
Кто их теперь услышит голоса?
Чужой над ними
в полдень ветер свищет,
Чужая в полночь падает роса.

Нет, мальчики,
мы вас не с тем растили,
От изнуренья падая почти,
Чтоб вас украли, увели, растлили
Безродные дельцы и ловкачи,

Не с тем вставали в орудийном рыке
И шли на стройки, ватники надев,
Чтоб стали вы
паяцами на рынке

И гитаристами для томных дев.

Не изменяя помыслу и слову
И, если надо, жертвуя собой,
Во всех краях,
на всех широтах снова
Мы и за вас ведем сегодня бой,

Чтоб вас теченьем книзу не сносило,
Чтоб вас могла любить и понимать
Она сама – Советская Россия,
Святая ваша Родина и мать!

1962 р.

Держава виступає в його творі «матір'ю», що «пильнує» хитку мить, коли митці опиняються «у стані ворога». В романі «Альтист Данилов» цей хиткий баланс між «можна» та «не можна» становить собою кістяк твору. «...суспільний стан його був сумнівним, у всіх документах він значився незаконнонародженим. Інші ... прийняувалися іноді в присутності Данилова до атмосфери і шепотіли роздратовано «Фу ти! Людиною пахне!»... Сам Данилов давав приводи для підозр. Данилов вважався не зайвим, але легковажним і безглуздим учнем, якому вершини демонічних наук були недоступні. Насправді ж він був ліцеїстом здатним і відразу ж навчився все знати, все відчувати, все бачити в просторі, і в часі, і в глибинах душ, все – і минуле, і сьогодення, і вічне, і вздовж і впоперек, і все це – в єдину мить! Але від цієї можливості йому стало сумно, нудно і почалася мігрень. Куди правильніше здалося Данилову можливістю цієї не користуватися, а відкривати все заново і самому, як це робили люди. З цікавістю, допитливістю і умінням дивуватися будь-якої дрібниці. Та

й що за туга була б жити, знаючи наперед все! Ось Данилов і прикинувся простаком із малою кількістю чутливих ліній. Та так спритно, що жоден розум, жоден апарат його не розкусив. ... А щоб нікого не дратувати, Данилов ... зайнявся фігурними польотами і музикою [12]. Для головного героя, який має свій, особисто-чуттєвий сенс життя, вкрай необхідним виявилось вміння приховувати свою справжню сутність – тільки так можна було залишатися відносно «вільною людиною» в авторитарному суспільстві. Терпимість і приховування особистих поглядів, власної позиції, свого ставлення до того, що відбувається навколо, стало особливою якістю інтелігенції, яка існувала в радянських реаліях, зокрема II пол. XX ст., пам'ятаючи про жорстокі репресії сталінської доби. І ця інтелігенція дипломатично терпіла, мовчала, мирилася, підкорюючись і заспокоюючи себе тим, що так потрібно... не я перший, не я останній... «але ж прийде новий час!»

Приклад надзвичайної чутливості до несправедливості, спроби чинити опір устоям, що існували у суспільстві й щире бажання допомогти іншим можна простежити в образі рядового Олексія Купряшина – головного героя гучної повісті часів відлиги Ю. Полякова «Сто днів до наказу», що стала предметом пильної уваги радянської громадськості, викликала неоднозначні відгуки серед літературних критиків і принесла надзвичайну популярність авторові. Аналіз вчинків головних героїв цих творів («Альтист Данилов» і «Сто днів до наказу») дозволяє провести паралель між цими яскравими і певною мірою схожими персонажами, яких вирізняє людяність та чуйність.

Міркування Олексія Купряшина щодо щирості, краси, порядності й, навпаки, непристойності людських вчинків, його роздуми про нахабство й несправедливість,

що панують серед юнаків, які проходять строкову службу в армії, відверто говорять про симпатію автора до свого героя, який завдяки своїми незалежним поглядам яскраво виділяється та свідомо стоїть осторонь серед «касти дідів» – «ветеранів» строкової служби, яким залишилося сто днів до демобілізації. На думку Олексія, люди «...різко поділяються на дві категорії: одні не можуть жити без любові, інші – без ненависті; і ті, й інші мучаться, якщо не зустрічають людину, гідну того, щоб вилити на неї все, що накопичилося в душі» [14, с. 27]. Однопризовник Купряшина, – Зуб, який ще рік тому був «зеленим» молодим бійцем, а тепер відчував себе справжнім «дідом», завзято й жорстоко обстоював їхні «права», які, з його точки зору, мають бути непорушними: «Зуб таку людину знайшов, і мої спроби заступитися за Єліна (*молодого призовника – прим. авторів*) наштовхувалися на чавунну відповідь «Нічого. Нехай життя впізнає. Йому положено!». Налаштовуючи себе виключно на терплячість до безглузких і жорстоких «традицій» – нестатутних відносин, пануючих серед серед військовослужбовців строкової служби («...треба бути терплячим, як санітару з дурдому»), головний герой знаходить у собі сміливість свідомо й відверто стати проти жорстокості на захист молодого зацькованого призовника. Проте його вчинок не знаходить відгуку не лише серед «дідів» – «дембелів», а й серед «салаг» – молодих бійців, які повністю підпорядковуються неписаним законам казарми. Купряшин не може знайти підтримки, тим самим протиставляє себе всьому колективу. Незважаючи на те, що стає «білою вороною», – бійцем, якого за одноголосним вироком «нічного суду» з рангу «дід» його же нещодавні друзі «дембелі» знизили до статусу «салаги», він не поступається своїми моральними принципами й не змінює

своєї позиції щодо безглуздя «дідівщини», яка просто роз'їдала армію пізнього СРСР зсередини.

На особливу увагу заслуговує «монолог про справедливість» однопривозника Олексія Купряшина – Валерія Чернецького, вустами якого, фактично, сам автор висловлює своє бачення ситуації, що склалася в країні. Так, на думку Чернецького, не лише в армії люди діляться на касти «дембелів» та «салаг». «Роззуй очі!» – вселяв Олексію його недавній товариш, – «...ці на роботу пішки шкандибають, а інші в чорних бугровозах їздять, ці в чергах давляться, а ті – у спецсекціях отоварюються...» Далі, проводячи тривалу профілактичну бесіду, Чернецький навів приклад із власного досвіду, коли його самого з інституту за прогули «поперли», бо «загрався в кохання з однією «лялькою», а його «однокурсничок», «синок» голови міськвиконкому, який навіть на сесіях не показувався, «закінчив інститут з червоним «дипломчиком» і за кордон стажуватися поїхав». Підсумовуючи свою філософію, Чернецький закінчив: «Виходить, він – «дід», а я – «синок». Ось так! Запам'ятай, Купряшин: там, де з'являються хоча б дві людини, одразу постає питання – хто командує, а хто підпорядковується <...> якщо ти не будеш «дідом», доведеться бути «салагою», третього не дано. Вільні стрілки лише у казках бувають!» [14, с. 79].

Володимир Орлов проводить більш психологічний, ніж соціальний, аналіз людяності. Він розуміє, що мало бути людяним – треба мати ще й «правдиву історію» для виправдування «добра перед системою». Володимир Данилов це розумів і завжди був готовий пояснити свої вчинки «з різних боків»: «А що це?! Що це?!» – закричав неврівноважений демон із реп'яхом в петлиці. А було показано, як Данилов вів напівсліпу стареньку через вулицю біля метро «Щербаківська» (саме цього випадку

Данилов не пам'ятав, скількох стареньких він переводив через вулиці, і тепер подумав: «невже вони опустилися до такого крохоборства?»). «Це я стареньку веду», – сказав Данилов. «Яка користь нам від цієї бабусі! – заволав демон з реп'яхом. – Як ви від бабусі-то відкрутитесь?» «Не бачу у ваших криках і показі цього випадку ніякої логіки, – сказав Данилов. – Якби я не виконував на Землі найпростіших людських правил, хто б повірив мені?» Останні слова, схоже, справили якесь враження на Валентина Сергійовича. Він навіть додав: «та й зберегти бабусь треба, щоб вони сиділи на шиї у молодих». Пізніше подібних епізодів не показували. Відповідальних за відбір матеріалу, мабуть, чекав наганяй. Що ж так чіплятися до демона, якому за штатним розкладом зовні слід було проявляти себе людиною» [12, с. 553].

Володимир Орлов доволі точно зобразив у романі гнітючі функції «влади», які відчували навіть мислителі в демократичному середовищі, що були схильні узагальнювати негативний досвід структури влади. Письменник чітко демонструє «ставлення до людини» як «маркер влади». Згідно з теорією Фуко, владі притаманні такі аспекти: «“припиняти”, “координувати” або “впроваджуватися” в будь-які соціальні структури, ієрархії, інститути, всюди вводячи напругу, конфлікт, встановлюючи розрив або породжуючи опір, множачи або, навпаки, зменшуючи число коливань, нестійких сил» [15, с.4]. При цьому Юнг вважає, що дар здорового глузду та критичного мислення не належить до найхарактерніших відмінних рис людини, що вирізняють її від інших, навіть там, де він дійсно має місце, він не є постійним та непохитним, і, як правило, слабшає в міру розростання політичних груп.

При цьому «складність мисленневих структур» Данилова десь пояснюється його належністю до феномену 70-х рр. ХХ ст. Про цей період літературознавець Дмитро Биков має доволі високу оцінку, що базується на його особистих спостереженнях та аналізі тогочасної культури. На питання про відходження сучасної культури від «високого рівня радянських 70-их» Д. Биков надає наступну відповідь: «Ми провалилися дуже глибоко. Якщо подивитися на середній рівень радянської культури, радянської науки, радянської філософської думки 70-х років, то все-таки там були такі фігури, як Ільєнков, Мамлеєв і “Південинський гурток”. Олександр Мень – теж людина 70-х років. І таких дуже багато. Я якраз наполягаю на тому, що 1960 – 1970-ті роки були найцікавішим і найбільш обіцяючим часом в радянській історії. На дошці стояла комбінація з непередбачуваним продовженнями. А потім цю комбінацію просто змахнули з дошки – і життя колосально спростилося. Інша справа, що для того, щоб отримати 60 – 70-ті роки, треба було пройти і 30-ті, і 40-ті – досить жахливі часи. Я не впевнений, що я готовий купувати складність 70-х такою ціною. Зараз ми знаходимося в 30-40-х, хоча і не в приклад менший масштаб: труба нижче, дим рідший. Попереду у нас, звичайно, бурхливий розквіт і нова “відлига”, нові толсті, Достоєвські і так далі» [7].

Альтист Данилов виглядав як типовий представник інтелігенції того часу. Він належав до творчого прошарку радянського суспільства, навіть до його своєрідної еліти (він служить у московському Великому театрі). Володимир Орлов намагається гіпертрофовано вивести образ альтиста Данилова у річищі радянського інтелігента, що «не зіпсований грошима та егоїзмом». Літературознавець Д. Биков виводить подібні образи в когорту плати за

жахливі роки випробувань ХХ ст., коли люди, переживши значні труднощі, занурились у стан летаргії застою. Його роздуми викликали в деяких обурення, зокрема він наводить один із подібних листів на свою адресу: «Варто було сказати про це в одному інтерв'ю, як я отримав обурений лист: “То була епоха суцільного лицемірства і цинізму. Епоха тотального знищення усіляких смислів. Під забороною опинився навіть так улюблений Хрущовим комунізм. Про нього не можна було ні говорити, ні писати. Але ж комуністичний проект – єдине, що хоч якось виправдовувало убогу радянську дійсність. Брежнев фізично споїв майже все населення величезної країни. Горілка і портвейн стали єдиним виходом для творчої людини. Якщо не брати до уваги іншого виходу – в містичне безумство. Входи в усі творчі спілки виявилися намертво заблоковані. А отже, заблокований і вихід на читача. Владі не потрібно було нічого нового – вона його панічно боялася. Так пройшла молодість моїх ровесників”» [6]

Десь «такий застій» ми маємо подекуди на сторінках «Альтиста Данилова» – нескінченна п'ятика в залізничних буфетах дуже нагадує сатиру Венедикта Єрофєєва в поемі «Москва-Петушки» (у Орлова вона щоправда менш гостра). Та загалом Володимир Орлов намагався вихопити з сірості та безнадії буднів «срібний вік»: «При Брежневі радянська культура переживала свій срібний вік, тобто застій у житті політичному та економічному поєднувався з шаленим розвитком культури; деградація базису – з вибуховим зростанням надбудови. Економічна криза при Брежневі була неминуча, дефіцит став тотальним, п'ятирічка ефективності та якості сприймалася як знущення – і тільки відкриття тюменської нафти і розробка Уренгойського газового родовища продовжили агонію соціалістичної економіки. Проте в

культури одночасно працювали батько і син Тарковські, брати Стругацькі, брати Вайнери, Анатолій Ефрос, Юрій Любимов, Олег Єфремов, Рязанов, Гайдай, Данелія, Авербах, Трифонов, Аксьонов, Висоцький, Окуджава, Пікуль, Ахмадуліна, Вознесенський, Євтушенко, Юрій Кузнецов, Олег Чухонцев – навмисно називаю імена з різних прошарків – від елітарного до масового; радянська математична школа була, без перебільшення, кращою у світі... Країна була сповнена інтелектуальних гуртків, іноді сектантського толку, але незмінно цікавих. Майбутнє здавалося чарівним – у цьому сходилися не тільки молоді ... як розповідав ще один анекдот: “Брежнєв довів, що країною можна взагалі не управляти” – і це справедливо: Брежнєв – в силу обмеженості, хвороби, фізичної слабкості – все більше усувався від влади. Росія здатна на чудеса за єдиної умови: якщо їй не заважати. І мабуть, ніколи ми не бачили таких чудес самоорганізації, такої кількості ініціатив, наукових гуртків, театрів-студій, ідеологічних систем, нових версій історії, такої кількості соціальних архітекторів і теоретиків (Ільєнков, Гефтер, Мамардашвілі, Амальрік, Павловський, Мамлєєв, Соловейчик), як у брежнєвські роки. Це було цвітіння стоячої води, але все-таки цвітіння» [6]

Саме подібне «цвітіння стоячої води» ми здебільшого і можемо спостерігати на сторінках роману «Альтист Данилов». Саме цей відхід від не тільки ідейних шаблонів у царину морального неспокою опанувало десятки мільйонів мислячих людей на теренах СРСР. Вони і стали героями і читачами роману, вони відмовилися (в рамках внутрішньої опозиції) від запропонованих державою «готових рішень» соціальної моделі. Умовно цю модель ми можемо спостерігати у вірші В. Чернова «Руки батьківщини»:

Уносит ветер вдаль дневные звуки.
Синеет ночь на бархате полей.
У Родины натруженные руки
Баюкают уснувших малышей...
Всё руки Родины: и нив безбрежность...
Всё руки Родины: моря огней...
И материнская любовь и нежность –
Всё руки Родины моей...
Мы добротою этих рук богаты,
Им труд людей доверено беречь,
Но помнят поседевшие солдаты,
Как руки эти поднимали меч!
Идут года, и подрастают внуки
У нашей сыновей и дочерей,
И счастье им дают родные руки,
Святые руки Родины моей...

Подібний радянський габітус породжує «ідеальне уявлення» про кругообіг історії роду в межах тогочасної культурно-історичної традиції. Головний же герой роману «Альтист Данилов» виходить за межі подібного існування. Він шукає внутрішню перевагу не в зовнішніх атрибутах щастя, а постійно звряє свій статус з умовною правдою. Для нього перевагою є не «вміння жити» (що цінувалося в СРСР), а «вміння відчувати правду». Саме відчуття власної правоти (яку він часто не артикулює) становить кістяк його існування в умовах авторитаризму. При цьому Данилов надавав перевагу «психологічній», а не «логічній» правоті, оскільки його пріоритетом було збереження «гуманістичної концепції» розвитку людства. Саме ця орієнтація виводить Данилова з пастки «ЯК «ЦЕ» ЗРОБИТИ?», бо він починає відповідати на правильніше питання: «НАВІЩО «ЦЕ» РОБИТИ?». А значна частина людей усе ще перебувала у

постійній гнітючій гонитві за «ЯК?». Тільки правильні пріоритети здатні вивести людину на рівень «НАВІЩО?». Повернення Володимира Данилова «до себе» полягало у відмові від шаблонів. Парадоксально, але деякі шаблони він так і не зміг (а швидше не захотів) здолати. Один з цих шаблонів – ставлення до колишньої дружини Клавдії Петрівни. Він виглядає дуже кумедно в усіх перипетіях їхніх стосунків. Наскільки всі ці образи були далекі від плакатних «людей праці!». Взаємини з колишньою дружиною демонстрували не просто стан особистості, а «існування у рамках постійного процесу»: Клавдія Петрівна напередодні розлучення вела з Даниловим гримучу війну, але коли вона дізналася, що Данилов залишив їй квартиру і зголосився платити внески за неї, вона заразу ж пообіцяла назавжди бути йому справжнім другом. Вона й досі вважала себе до того другом Данилова, що після кожного повернення його з закордонних гастролей обов'язково приходила до Данилова додому і починала розбирати валізи з бажанням допомогти втомленому з дороги. «Ах, яка річ, яка річ! – Раділа вона і додавала: – Але навіщо вона тобі, скажи мені, Данилов?» Данилов сто разів збирався гнати в шию цю зовсім чужу йому жінку, але через сором'язливість не гнав, а обмежувався тим, що дарував речі, що їй сподобалися» [12, с. 35]. Такі кричащі знущання були помірковані платою за «відносний мир». Частково це пояснювалося гуманітарним аспектом реалізації особистості (особливо особистості «справжнього чоловіка»).

«Альтист Данилов» вибудований у відповідності до гуманістичного уявлення про людяність в СРСР II пол. ХХ ст. Ці уявлення сформувалися безвідносно авторитетних джерел – духовна складова була забута, а комуністична ідеологія була придатна лише прикривати

«ідеологічну боротьбу», сприймати її серйозно навряд хтось би наважився. Відповідно, на передній план виступила поезія і молоді, але вже визнані поети легко «збирали стадіони». Вони писали просто й переконливо, формуючи тонку систему моральних авторитетів поруч з іншими не надто «ходульними» представниками мистецтва. Для прикладу наведемо один з віршів Євгена Євтушенка:

Когда человек человека предаст,
И как-нибудь после вам руку подаст,
 Не жмите предавшую руку,
 Пусть помнит он эту науку.
Когда человек человека спасет,
За это не нужен особый почет,
 Не надо оркестров и шума,
 Так был человек и задуман.
Когда человек человеку не волк,
То это и есть человеческий долг,
 Кто этого сам не усвоит
 По волчьи когда-нибудь вззоет.
Когда человек с человеком друзья,
То дружбу такую им портить нельзя,
 А если мы ссоримся, друже,
 Всему человечеству хуже.

Подібні художні узагальнення дозволяють формувати прийнятний образ, що зі сторінок книжок і кадрів кінофільмів чудернацьки «перекочував» у реальне життя. «На основі багатьох відомих трактувань концепту «радянська культура» можна зробити висновок про те, що їх автори в якості мірної лінійки (А. Шендрік), несучої конструкції при визначенні цього феномену, мають на увазі або особу, ступінь її розвиненості, здійснення її якостей і здібностей, міру здійснення людського в людині, або

якісний стан суспільної формації. Видається, що у з'єднанні цих концепцій і полягає сутність концепту «радянська культура». Формою його побутування є світ ідей і світ предметів (матеріальних та ідеальних), а також реальні зв'язки між суб'єктами історичного процесу. Ціннісне забарвлення світ культури набуває тоді, коли він втягується в діяльність людини і наповнюється значущим для нього змістом» [12, с.17]. Ці роздуми про радянську культуру мають широке вираження в романі «Альтист Данилов».

Для пізнього радянського періоду гендерна проблема набула незвичних обрисів. У романі «Альтист Данилов» гостро поставлена нездатність чоловіків посісти активну позицію у суспільстві «застою». Звісно, що чоловіки-керівники, чоловіки-професори були постійно в орбіті радянського життя та мали значну кількісну перевагу. Та Володимира Орлова турбувала безхребетність переважної більшості чоловічого населення, що виявилася «золотим стандартом» рефлексуючої інтелігенції. Данилов опиняється постійно у «проблемних ситуаціях» між уявним і реальним ставленням до жінок. Йому бракує земної та «неземної» мудрості для подолання невизначеності та формування «правильної життєвої позиції». Фактично, Орлов визнає, що радянське суспільство живо відреагувало на гендерні викривлення II пол. XX століття. Мішанина між різними типами «підходів» була спричинена складною радянською дійсністю, яка була насправді довготривалим експериментом над людськими законами. Цей «експеримент» увібрав у себе чимало культурно-історичних трагічних і драматичних сторінок, що нівелювали почасти тонку психологічну організацію людини (особливо творчої).

Володимир Орлов цілком свідомо демонструє в романі «жіночі доміанти» Радянського Союзу пізнього

застою. Частково цей «накал» ми можемо спостерігати у вірші Бориса Слуцького:

Все слабели, бабы – не слабели, –
В глад и мор, войну и суховой
Молча колыхали колыбели,
Сберегая наших сыновей.
Бабы были лучше, были чище
И не предали девичьих снов
Ради хлеба, ради этой пищи,
Ради орденов или обнов,
С женотделов и до ранней старости
Через все страдания земли
На плечах, согбленных от усталости,
Красные косынки пронесли.

За словами літературознавця Дмитра Бикова, на особливий інтерес викликає радянський кінематограф кінця 1970-х рр., оскільки його вирізняє поява на першому плані нових жіночих образів («Час бажань», «Старі стіни», «Москва сльозам не вірить», «Чудна жінка», «Солодка жінка», «Тема», «Прошу слова»). Спираючись на Добролюбова, Д. Биков зазначає, що, на жаль, це досить гірка й трагічна ситуація, оскільки жінки у Росії змушені ставати сильними тоді, коли чоловіки занадто несміливо й боязливо вбудовуються у соціальну ієрархію [9]. Жінки зуміли організуватися в нових реаліях, бо почасти на них лишався «соціальний вантаж». У СРСР вирішення побутових проблем часто перетворювалося на складний квест і вимагало розвитку певних «ділових» якостей. Навіть курочку неможливо було «купити» – її можна було тільки «дістати» (якщо йшлося про «смачну курочку», а «купити» можна було здебільшого лише «синього бойлера»).

Володимир Орлов робить максимальні акценти на «кризу маскуліності» сімдесятих років в СРСР. Дослідниці наводять декілька аспектів цієї кризи [9]: демографічний (чоловіки складають меншість населення), біологічний (біологічний вид чоловіків менш життєздатний) та «модернізований» (розвиток технологій несе загрозу чоловікам більшою мірою). Саме останній аспект Володимир Орлов розкриває в радянських реаліях. Головний герой роману виявився затиснутий у зміни суспільства, в шаблони і «віяння» пізнього СРСР. При цьому він знаходиться здебільшого серед таких саме «чоловіків» (їх соціальний статус при цьому не має вирішального значення, ці риси притаманні на сторінках роману і сантехнікам, і скрипачам, і міліціонерам, і «барабашкам», і «демонам», і науковцям). Деякі чоловіки випадали з цього дискурсу, але вони вже інтегрувалися «в нові часи» («хлопобуди») чи кінчали життя самогубством.

Основна маса ж чоловіків була «розчавлена» реаліями радянської дійсності. Альтист Данилов намагається повернутися до образу «справжнього чоловіка», бути «справжнім чоловіком». Але це повернення неможливе без подолання гендерних перекосів радянської епохи. На самореалізацію чоловіка тисли недосяжні образи далекого («декабристи», царські офіцери, юкера, арситократи і т. п.) та недалекого (герої, ветерани Другої світової війни) минулого. «Справжній чоловік» не міг спокійно жити – він повинен був загинути молодим, рятуючи інших (бажано жінок/дітей). Таким образом був студент Валерій Грушин, що загинув на п'ятому курсі, рятуючи дітей начальника метеостанції. На його честь проводиться фестиваль бардів із кінця 1960-х рр. Саме такі яскраві образи «тисли» на чоловіків, саме вони культивувалися в усіх прошарках культури, не даючи

«звичайним чоловікам» відчутти свою потрібність та значимість.

Із сторінок роману ми ще дізнаємося і про проблему дефіциту – тільки закордоні гастролі та індивідуальний пошив допомагає чоловікові в СРСР не «втратити стиль», зберегти прийнятний зовнішній вигляд. Відсутність стилю зазначається деякими дослідниками символічним виразом радянської маскулінності. Сьогодні, можливо, важко визначити, що це означає. Звісно ж, що габітус, який визначається як відсутність стилю, проявляється на тлі порівняння з альтернативною моделлю мужності, що базується на протесті. Колективний протест проти відсутності стилю радянського чоловіка висловили стилиаги – контркультурний рух 1960-х рр., який зокрема знайшов вираз у певних зразках чоловічої моди [9].

Неможливість самореалізації за допомогою потойбічних механічних сил проступає прихованим лейтмотивом всього твору. Ця проблема не знаходилася в полі зору радянських дослідників – духовність становила собою швидше «прихованою локацією», що містила «протестний потенціал». Навіть у відносно «прогресивних» письменників подібні зацікавлення викликали інколи іронічні роздуми: «Ні, звичайно, ніякої вірою в цьому сенсі тут і не пахло, а ось так: ловлення духу і катастрофічне неробство. І навіть, мабуть, мода. Всі ці книжечки, монастирі, подорожі по «святих місцях» на власних «Волгах» стали модою і тому – вульгарністю. Раніше все скопом на Ризьке узмор'я валили, а нині – по монастирях. Ах, іконостас! Ах, який нам дід зустрівся в одному селі! А самовари? Ікони? Як прийдеш до якогось провізора або художника, який заробляє на хліб малюванням агітплакатиків, обов'язково у них ікони стирчать і чай п'ють із самовара, справжнього тульського, відшуканого за великі

гроші в комісіонці» [15, с.245]. Юрій Трифонов тут критикував поверхове зацікавлення релігією. Та під осуд потрапляли й люди, що під тиском авторитарної системи дійсно шукали хоч якусь духовну віддушину.

Духовні глибини приваблювали мислячих людей у СРСР, оскільки вони не даремно називаються «вічними темами». Вище наведено прогресивні філософські дискусії в Радянському Союзі, що формували «нову особистість» (вона вже була не зовсім «радянською»). У дискусіях інколи розглядалася зміна парадигми епохи – крамольні фрази на кшталт «Та я за один абзац Бердяєва віддам весь ваш марксизм-ленінізм!» звучали відкрито та отримували шквал оплесків «радянської» аудиторії. Що за абзац? Будь-який чи, наприклад, цей: «Мені довелося жити в епоху катастрофічну і для моєї Батьківщини, і для всього світу. На моїх очах руйнувалися цілі світи і виникали нові. Я міг спостерігати надзвичайну мінливість людських доль. Я бачив трансформації, пристосування і зради людей, і це, можливо, було найважче в житті. З випробувань, які мені довелося пережити, я виніс віру, що мене зберігала Вища Сила і не допускала загинути. Епохи, настільки наповнені подіями і змінами, прийнято вважати цікавими і значними, але це ж епохи нещасні і страждальницькі для окремих людей, для цілих поколінь. Історія не щадить людської особистості і навіть не помічає її. ... І я ще не знаю, чим закінчатся світові потрясіння. Для філософа було занадто багато подій: я сидів чотири рази у в'язниці, два рази в старому режимі і два рази в новому, був на три роки засланий на північ, мав процес, що загрожував мені вічним поселенням у Сибіру, був висланий зі своєї Батьківщини і, ймовірно, закінчу своє життя у вигнанні» [1, с. 30].

Людські катастрофи ХХ ст. призвели до відкриття людських глибин – екстремальні обставини часто сприяють

прояву «справжньої особистості». І каральна радянська система вже почала «буксувати» в 1960-80-х рр. із цими проявами інакодумства – висилала, як Бердяєва, за кордон, саджала за допомогою каральної психіатрії «на лікування», витісняла в маргінальні професії чи зрідка ще й фізично знищувала. Духовні пошуки звісно зводили до нових «викликів системі». В романі «Альтист Данилов» дуже точно передано зріз тих пошуків сімдесятих. Для проходження цензури ці пошуки знаходилися в «сатиричних тонах». Фактично за формою подачі «потоїбічної канцелярії» у Володимира Орлова ми бачимо «звичні радянській людині» образи, що, наприклад, поетично були осмислені Олександром Твардовським чи зустрічалися майже у кожному номері «Крокодилу» чи «Перця»:

«По графам: вопрос — ответ.
Начал с предков — кто был дед.
«Дед мой сеял рожь, пшеницу,
Обрабатывал надел.
Он не ездил за границу,
Связей также не имел.
Пить – пивал. Порой без шапки
Приходил, в сенях шумел.
Но, помимо как от бабки,
Он взысканий не имел.
Не представлен был к награде,
Не был дед передовой.
И отмечу правды ради —
Не работал над собой.
Уклонялся.
И постольку
Близ восьмидесяти лет
Он не рос уже нисколько,

Укорачивался дед...»...
С доброй выдумкою рядом
Правда в целости жива.
Пушки к бою едут задом, –
 Это верные слова...
Так что, брат, с меня довольно
 До пребудущих времен.
– Посмотрю – умен ты больно!
 – А скажи, что не умен?
Прибедняться нет причины:
 Власть Советская сама
С малых лет уму учила –
 Где тут будешь без ума?
На ходу снимала пробу,
 Как усвоил курс наук.
Не любила ждать особо,
 Если понял что не вдруг.
Заложила впредь задатки
 Дело видеть без очков,
В умных нынче нет нехватки,
 Поищи-ка дураков.
– Что искать – у нас избыток
Дураков – хоть пруд пруди,
 Да каких еще набитых –
Что в Системе, что в Сети...
 – А куда же их, примерно,
 При излишестве таком?
 – С дураками планомерно
Мы работу здесь ведем.
 Изучаем досконально
Их природу, нравы, быт,
Этим делом специальный
 Главк у нас руководит.

Дуракам перетасовку
Учиняет на постах.
Посылает на низовку,
Выявляет на местах.
Тех туда, а тех туда-то –
Четкий график наперед.
– Ну, и как же результаты?
– Да ведь разный есть народ.
От иных запросишь чуру –
И в отставку не хотят.
Тех, как водится, в цензуру –
На повышенный оклад».

У цьому уривку з твору «Тьоркін на тому світі» ми бачимо «вікно можливостей» для письменників – антураж потойбічного світу дозволяв сміливо критикувати земні проблеми. І виходило, що письменник критикує не нинішню владу, а «потойбічну». Але й в «тій» владі легко проглядаються перекоси радянської системи.

Та недаремно роман «Альтист Данилов» співвідноситься з аналогом «Майстера та Маргарити» Булгакова. Паралель цих творів полягає у намаганні осмислити духовну складову суспільства, що відтворює тонку природу взаємин у духовному світі. Непізнаний і незбагнений, постійно під прискіпливим прицілом матеріалізму, затиснутий в лещата забобонів – духовний світ в «Альтисті Данилові» цілком несподівано оголив свою природу. Точніше можна твердити про «відблиск відблиска» цієї природи.

Володимир Орлов досягнув доволі високого рівня філософського узагальнення «потойбічних сил». Фактично, він відповів на декілька складних питань, що унікально впелися в контекст помираючого Радянського Союзу. Ці

питання мали саме духовну природу, оскільки дозволяли повністю вичерпати матеріальну складову. Першим із цих питань можна зазначити правомірність здатності «зробити все». Чому навіть така здатність залишає особистість у тенетах постійного морального неспокою і не робить її насправді всемогутньою? У романі тонко розкривається «божественна природа», яку демонструє один з християнських віршів:

«Почему Ты стучишь в моё сердце, Христос?
Почему Ты не входишь в него?
Иль оно недоступнее неба и звёзд,
Недоступнее мира всего?!

Распахнуть моё сердце Ты мог бы давно,
За Тобою идти приказать...
Но зачем Тебе страх и покорность рабов?
Ты меня хочешь другом назвать»

«Всемогутність» не дає ніяких переваг у вибудові взаємин, вони будуються за «своїми законами». Володимир Олексійович Данилов виявився в капкані «всемогутності»: «Насправді ж Данилов був ліцеїстом здатним і відразу ж навчився все знати, все відчувати, все бачити в просторі, і в часі, і в глибинах душ, все-і минуле, і сьогодні, і вічне, і вздовж і впоперек, і все це – в єдину мить! Але від цієї можливості йому стало сумно, нудно і почалися мігрені» [12, с.24]. Тільки людська здатність усе пізнавати робила його життя прийнятним. Тому він значно редукував свої «надзвичайні здібності». Подібні роздуми розкривають природу духовної сили – всемогутній Бог у Біблії посилав єдиного Сина на Землю народитися в бідній родині далекої Римської провінції та померти ганебною смертю на хресті...

Володимир Орлов тонко підмітив, що людська природа не містить директиви, вона часто пов'язана з наскрізним наративом. Парадокс оповіді позбавив багатьох аргументації «а якби я...». Письменник виводить здатність душі пробитися живим ростком крізь усі умовності. Але «траєкторія» становлення справжньої людини зовсім не очевидна суто з «громадських позицій», вона здебільшого пов'язана саме з проблемою «духовного відродження». Духовна складність багато в чому зумовлена й «земною» суспільно-політичною кон'юнктурою, що тисла на особистість (цьому ми присвятили значну частину статті). Цю складність чудово висловив Олександр Пушкін:

Не славь его. В наш гнусный век

...

На всех стихиях человек –
Тиран, предатель или узник.

Тільки духовне переродження в нову формацію може забезпечити особистість живим поступом у царину етичної, ідейної, естетичної та інтелектуальної досконалості. Обираючи між «тираном, зрадником чи в'язнем», Володимир Данилов усе ж зумів повернутися на Землю «людиною». Десь це була низка помірних компромісів (зрадництво), примхою «Синього бика» («повременить» (російською мовою) тирана) та постійною небезпекою бути знищеним («люстрою» в'язня). Ці компроміси відкривають друге питання духовного рівня – бути вразливим. Саме в цьому Данилов знайшов у цьому елемент «повернення до себе». Бути вразливим – ось що допомогло йому зберегти автентичність навіть в низці випробувань. Він зумів залишитись душевно «живим», оскільки не пристосовувався ціною духовних компромісів

та залишався часто свідомо в «нижчій позиції» стосовно «своїх інтересів».

Така якість виглядала доволі екзотично в Радянському Союзі, що напередодні «перебудови» вже мав стійкий, постійно зростаючий прошарок пристосуванців, що «вміли жити». Але Володимир Данилов продемонстрував зворотню духовну якість – він свідомо був аскетом, не ганявся за матеріальними складовими побуту. Письменник передбачав, що саме цей напрямок ще здатний зберігати елементи духовності в «суспільстві споживання».

Висновки. Багатоплановий роман «Альтист Данилов» презентує широку картину радянської дійсності доби «застою». Москва 1972 р. зі сторінок роману створює культурно-історичний контекст пошуку себе мислячою людиною. Чи була ця спроба приречена на невдачу? Майстер з роману М. Булгакова не міг би лишитися в Москві тридцятих, а Володимир Данилов «продовжує» своє життя в її варіанті вже 1970-х років із повернутим інструментом і можливістю «жити далі під люстрою». Письменнику вдалося розставити акценти на самореалізацію особистості, підвести читача до концептуального осягнення долі творчого інтелегента. Одним з головних мотивів виявився процес «повернення до себе», що дозволяв позбутися умовностей та лушпиння.

«Альтист Данилов» був свого часу надзвичайно популярним серед читачів, що свідчить про актуальність і гостроту піднятих у ньому тем. Розглянуто лише один аспект у різних ракурсах. Сподіваємося, що в подальшому нам вдасться розширити палітру нашого дослідження на інші виміри цього твору.

Список використаної літератури:

1. Бердяев Н. Метафизика пола и любви. Самопознание Москва: Бертельсманн Медиа Москау АО, 2014. 400 с.
2. Братусь І., Добровольська В. Доля митця в умовах авторитарної культури (на прикладі роману Володимира Орлова «Альтіст Данілов»). Пріоритети розвитку сучасної філології. М. Запоріжжя, 06-07 листопада 2020 р. Сс.19-21.
3. Братусь І., Кузьменко Г. Деякі культурно-історичні аспекти самоідентифікації особистості «інтелектуалів» у творах другої половини ХХ століття. Арт-платформа. Київ, 2020. No 1. Сс. 39-68.
4. Братусь І., Михалевич В., Гунька А. Деякі аспекти осмислення радянської дійсності в повісті Юрія Трифонова «Інше життя». Молодий вчений. 2020. No 4. Сс. 638-640.
5. Братусь І. Протидія системи й антисистеми в повісті братів Стругацьких «Равлик на схилі» Українські культурологічні студії. 2021. 8(1). Сс. 5-9.
6. Быков Д. Дорогой Леонид Ильич, или лучший из худших. 2020.
URL: <https://sobesednik.ru/obshchestvo/20200730-chelovek-legenda-dorogoj-leoni>
7. Быков Д. «Страна абсолютно готова к интеллектуальному взрыву уже сейчас». <https://www.fontanka.ru/2014/09/17/152/>
8. Быков Д. Один. Ефір від 23 квітня 2021 року. <https://echo.msk.ru/programs/odin/2825650-echo/>
9. Быков Д. Время изоляции. 1951-2000 гг. Москва: Эксмо, 2018. 480 с.
10. Здравомыслова Е., Темкина А. Кризис маскулинности в позднесоветском дискурсе.
URL: http://www.owl.ru/win/books/articles/tz_m.htm
11. Кузьменко Г., Братусь І. Особливості формування наукового апарату в інтелектуально обдарованій учнівській

молоді за допомогою OJS платформи на принципах теорії людських ресурсів. Молодий вчений. 2020. №6(82). Сс. 334-339.

12. Лях В., Архангельский Ю. Культура в идеологическом дискурсе советского общества. URL:

https://www.researchgate.net/publication/323416769_KULTURA_V_IDEOLOGICESKOM_DISKURSE_SOVETSKOGO_OBSESTVA

13. Орлов В. Останкинские истории. Полное издание в одном томе. Москва: Альфа-книга, 2018. 1278 с.

14. Поляков Ю. Сто дней до приказа. Сто дней до приказа: Повести. Москва: Молодая гвардия, 1988. 302 с.

15. Сидоров-Моисеев И. Проблема власти в классической психиатрии: постструктуралистский подход. Vox. Философский журнал. 2011. Вып. 11. Сс. 1-14.

16. Трифонов Ю. Другая жизнь: Повести, рассказы. Москва: Известия, 1979. 685 с.

Ivan V. BRATUS,

PhD in Philology, Associate Professor,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine,
e-mail: i.bratus@kmaecm.edu.ua,
ORCID: 0000-0002-8747-2611

Halyna V. KUZMENKO,

PhD in Pedagogical Sciences,
Kyiv Municipal Academy of Circus and Performing Arts,
Kyiv, Ukraine,
e-mail: glnkuzmenko36@gmail.com,
ORCID :0000-0002-0613-3934

THE PROBLEM OF “RETURNING TO YOURSELF” IN IN THE LITERATURE OF THE STAGNATION ERA

Abstract. In the article we address various aspects of personality formation in the Soviet realities of the second half of the twentieth century. The main focus is on “return to oneself”, which is closely linked to the concept of internal self-organization. The article focuses on social changes in the Soviet ideological field of the 1970s. Volodymyr Orlov managed to make a successful “mold” of the changes of that time, to outline ways of preserving morality and humanity under ideological pressure. The revelation of “return to oneself” in the novel “Artist Danilov” takes place in several areas – the search for gender, social, humanistic, ethical self-identification. A special role in revealing the character of the protagonist is played by music, which focuses cross-cultural research around aesthetic discourse. Ethical investigations of the protagonist unfold against the background of the Soviet reality with the elements of

mysticism, which significantly expands the author's possibilities in the application of various artistic techniques. These “discoveries” include the balance between the protagonist's limitless possibilities and the “power of discipline”, which severely limits him -the power from the Soviet system, the “otherworldly system” and the voluntary submission to the personal spirit of a “reflective intellectual of the second half of the twentieth century”. In the article, we demonstrate Volodymyr Orlov's efforts to elicit sympathy precisely for the human manifestations of characters outside the influence of the Soviet system. This partly explains the phenomenon of “internal emigration” in a totalitarian system. Examples of the artistic context of the author's search are given, which explain the phenomenon of power and the search for ways to avoid the loss of personal inner space. One of these ways is the cultivation of individual character traits that resist the blurring of the boundaries of the influence of the external world on the internal cultural world. This internal resistance to the obsessive pressure of authoritarian society allows us to consider it as the core of a peculiar concept of “finding oneself.”

Key words: Volodymyr Orlov, “stagnation”, personality, Soviet literature, music, internal emigration.

References:

1. Berdyaev, N. (2014). *Metafyzyka pola y liubvy. Samopoznanye* [Metaphysics of sex and love. Self-knowledge]. Moscow: Bertelsmann Media Moscow AO [in Russian].
2. Bratus, I., Dobrovolska, V. (2020). *Dolia myttsia v umovakh avtorytarno kultury (na prykladi romanu Volodymyra Orlova “Altist Danilov”)* [The share of the artist in the minds of authoritarian culture (on the basis of Volodymyr Orlov's novel “Altist Danilov”)]. *Priorities for the development of modern*

philology. Zaporizhzhya, November, 06-07, 2020, 19-21 [in Ukrainian].

3. Bratus, I., Kuzmenko, G. (2020). Deiaki kulturno-istorychn aspekty samoidentyfikats osobystost “intelektualiv” u tvorakh druhoi polovyny XX stolittia [Cultural and historical aspects of self-identification of the specialty of “intellectuals” in the works of the other half of the twentieth century]. Art Platform. 2020, 1, 39-68 [in Ukrainian].

4. Bratus, I., Mikhalevich, V., Gunka, A. (2020). Deiaki aspekty osmyslennia radianskoï diysnosti v povisti Yurii Tryfonova “Inshe zhyttia” [Some aspects of comprehension of Soviet activity in the story of Yury Trifonov “For the Life”]. 2020, 4, 638-640 [in Ukrainian].

5. Bratus, I. (2021). Protydiia systemy y antysystemy v povisti brativ Struhatskykh “Ravlyk na skhyl” [Protidium of the system and anti-system in the story of the Strugatsky brothers “Snail on the slope”]. Ukrainian Culturological Studies. 2021, 8 (1), 5-9 [in Ukrainian].

6. Bykov, D. (2020). Dorohoi Leonyd Ylych, yly luchshyi yz khudshykh [Dear Leonid Ilyich, or the best of the worst]. Available at: <https://sobesednik.ru/obshchestvo/20200730-chelovek-legenda-dorogoj-leoni> [in Russian].

7. Bykov, D. “Strana absolutno hotova k yntellektualnomu vzryvu uzhe seichas” [“The country is absolutely ready for an intellectual explosion right now”] <https://www.fontanka.ru/2014/09/17/152/> [in Russian].

8. Bykov, D. (2021). Odyn. Efir vid 23 kvitnia 2021 roku. [Alone. Eher on April 23, 2021]. Available at: <https://echo.msk.ru/programs/odin/2825650-echo/> [in Russian].

9. Bykov, D. (2018). Vremia yzoliatsyy. 1951-2000 [Time of isolation. 1951-2000]. Moskow: Eksmo [in Russian].

10. Zdravomyslova, E., Temkina, A. Kryzys maskulynnosti v pozdnesovetskom dyskurse [Crisis of masculinity in the late Soviet discourse]. Available at: http://www.owl.ru/win/books/articles/tz_m.htm [in Russian].
11. Kuzmenko, G., Bratus, I. (2020). Osoblyvosti formuvannia naukovooho aparatu v intelektualno obdarovanoi uchnivskoi molodi za dopomohoiu OJS platformy na pryntsypakh teorii liudskykh resursiv [Features of the formation of a scientific apparatus in intellectually gifted young scientists for the help of the OJS platform on the principles of the theory of human resources]. *Molody vcheniy.* 6 (82), 334-339 [in Ukrainian].
12. Lyakh, V., Arkhangelsky, Yu. Kultura v ydeolohycheskom dyskurse sovetskoho obshestva. [Culture in the ideological discourse of Soviet society]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/323416769_KULTURA_V_IDEOLOGICESKOM_DISKURSE_SOVETSKOGO_OBSHESTVA [in Russian].
13. Orlov, V. (2018). Ostankynskyye ystoryy. Polnoe yzdanye v odnom tome [Ostankino stories. Complete edition in one volume]. Moscow: Alfa-kniga [in Russian].
14. Polyakov, Yu. (1988). Sto dnei do prykaza. Sto dnei do prykaza: Povesty [One hundred days before the order. One hundred days before the order: Tale]. Moscow. Mol. Guard [in Russian].
15. Sidorov-Moiseev, I. (2011). Problema vlasty v klassycheskoi psykhyatryy: poststrukturalystskyyi podkhod. [The problem of power in classical psychiatry: post-structuralist approach]. *Vox. Philosophical journal.* 11, 1-14 [in Russian].
16. Trifonov, Y. (1979). Drugaya zhizn': Povesti, rasskazy. [Another life: Stories, stories]. Moscow: Izvestiya [in Russian].